I J R S S I S, Vol. V, January 2017: 216-221 ISSN 2347 – 8268

INTERN ATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.659/13(N)
www.vmsindia.org

मुक्त अर्थव्यवस्थेत : जागतिक व्यापार, दारिद्रय व विषमता

किशोर एच. धोटे
सहयोगी प्राद्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
धनवटे नॅशनल कॉलेज, नागपूर
dhotekishor1960@gmail.com

सारांश : जागतिकीकरणाचा अभ्यास करण्यापूर्वी त्याची थोडक्यात पार्श्वभूमी पाहणे महत्वाचे आहे. यामध्ये 1929 ची जागतिक महामंदी, त्यातच जागतिक दुसऱ्या महायुध्दामुळे जवळपास सर्वच देशाच्या अर्थव्यवस्था गंभीर समस्यांचा सामना करीत होत्या, त्यातच अस्थिर विनिमय दर, चलन अस्थिरता, आयात–निर्यात मंदी, देशादेशात सहकार्याचा अभाव या सर्वांवर मात करून सर्व देशच्या अर्थव्यवस्थेची नव्याने उभारणी व्हावी, जागतिक व्यापारात वाए व्हावी त्याचे नियमन व्हावे. या उद्देशान 30 ऑक्टोबर 1947 ला 23 रा ट्राची जिनीव्हा येथे परि ाद भरली. त्यामध्ये प्रशुल्क व व्यापारावरील सर्वसामान्य करार (गॅट) ची स्थापना झाली. परंतु गॅट अस्थायी, अनौपचारिक स्वरूपाची असल्याने आपले उद्देश साध्य करण्यास असमर्थ ठरली म्हणून या पार्श्वभूमीवर गॅटला औपचारिक, व्यापक असे स्थायीरूप देण्यासाठी भारतासह 124 सदस्य रा ट्रांनी 15 एप्रिल 1994 ला गॅट व्यापाराची अंतिम नियमावली तयार केली. त्यानुसार 1 जानेवारी 1995 ला जागतिक व्यापार संघटना अस्तित्वात आली. या संघटनेचे नियम सर्व सदस्य रा ट्राला बंधनकारक राहतील असे स्प ट करण्यात आले होते. पन हे नियम आणि या संघटनेचे उद्देश याबाबत ज्या विकसित रा ट्रांनी ही संघटना स्थापन व्हावी म्हणून पुढाकार घेतला होता. त्यांनीच त्याची पायमल्ली केली, आणि म्हणून अनेक मंत्रिपरि ादा घेऊनही संघटना सक्षम पायावर उभी आहे असे भामपणे सांगता येत नाही. त्यामुळे जागतिकीकरण व जागतिक व्यापारात वाढ होऊन अनेक देशांना लाभ होईल. दारिद्र्या व वि ामता कमी होईल हे स्वप्न सदस्य रा ट्रांना स्वप्नच राहिले आहे यात ंका नाही.

प्रस्तावना :

जागतिक व्यापार व दारिद्र्या :

भारतात 1991 ला आर्थिक सुधारणांचे पर्व सुरू झाले आणि 2013 ला या सुधारणावादी चळवळीला 22 व ा पुर्ण झाले. या दीर्घ कालखंडात आपण काय मिळविले व काय गमावले हे पाहणेही महत्वाचे आहे. जागतिकीकरणाला पुढे नेण्यात जागतिक व्यापर संघटनेचा मोठा हिस्सा आहे पण या संघटनेतील काही स्वार्थी रा ट ्र(विकसित रा ट्र) आपले हितसंबंध जोपासताना इतर सदस्य रा ट्रांवर अन्यास करीत आहेत. त्यामुळे या संघटनेत नमुद केलेल्या उद्देशालाच तडा गेलेला आहे. त्याचा परिणाम म्हणून जागतिक व्यापारात

INTERN ATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.659/13(N)
www.vmsindia.org

वाढ होतांनाच विकसनशील रा ट्राच्या अर्थव्यवस्थेवर काही गंभीर परिणामही झालेले आहेत. या संघटनेच्या उद्देशात, जागतिक व्यापारातील भेद भावाची पध्दती रद्द करणे, सदस्य देशामध्ये जीवनमानाचा दर्जा उंचावणे, रोजगारीत वाढ करणे, वास्तव उत्पन्नात वाढ करणे, मागणीत वाढ करणे, वस्तू व संवांची व्यापार वृध्दी करणे, विकसित व विकसनशील देशाचा जागतिक व्यापारातील वाटा वाढविणे, नैसर्गिक साधन सामग्रीचा इ टतम वापर करून चिरंतन विकसित व विकसनशील देशाचा जागतिक व्यापारातील वाटा वाढविणे, नैसर्गिक साधन सामग्रीचा इ टतम वापर करून चिरंतन विकास साधने, ाश्वत व एकात्मिक व्यापाराच्या विकासाला चालना देणे, जागतिक व्यापारात पारदर्शकता आणणे अशी आहेत. परंतु या उद्देशालाच पायदळी तुडवल्याने हे उद्देश कितपत साध्य होतील यात ंका आहे. जागतिक व्यापारात वाढझालेली आहे हे निश्चितपणे सांगता येते. पण त्याचा लाभ कोणत्या रा ट्रांना झाला हे मात्र अनिश्चित आहे. कोणत्या उत्पादनात झाला, कोणाच्या उत्पन्नात वाढझाली याची उत्तरे अनुत्तरीय आहेत. जर अल्पविकसित आणि विकसनशील देशाच्या व्यापात वास्तव वाढझाली असती तर भारतातील ेतकऱ्यांनी या सुधारणांच्या काळात ज्या आत्महत्या केल्या त्या झाल्या नसत्या. भारतातील सर्वाधिक ेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या तो आर्थिक सुधारणांचाच काळ होय. मग जागतिक व्यापाराचा भारताला किती लाभ झाला. भारतातील दारिद्र्या आणि वि ामता कमी करण्यास जागतिक व्यापाराचा किती वाटा आहे? असे एक ना अनेक प्रश्न आज अनुत्तरित आहेत. महागाई घटण्या ऐवजी ती वाढतच आहे. आज 10ः एवढी आहे. दिनांक 28. 08.2013 ला रूप्या घसरून 1+ त्र 68.80 रू. वर पोहोचला ही आत्तापर्यंतची सर्वोच्च घसरणीची पातळी आहे मग जागतिक व्यापाराचा हा लाभ म्हणावा की तोटा. दारिद्र्या आणि वि ामता कमी करण्यात या बाबींचा किती वाटा आहे याचे आत्मपरिक्षण करण्याची गरज आहे.

उदारीकरणाच्या काळात जागतिक व्यापारात वाढ होत असली तरी भारतात अजूनही ग्रामीण भागात ेतमजूर, अल्पभूधारक, सिमांत ेतकरी दारिद्र्याात खितपत पडलेले आहेत. याचाच परिणाम म्हणून अंतिमतः त्यांनी आत्महत्येचा मार्ग स्विकारलेला आहे, हे विसरता कामा नये. जागतिक व्यापारामुळे आथिक वृध्दी होते. त्यामुळे रा ट्रीय उत्पन्नात वाढ होऊन देशातील दारिद्र्या कमी होते असे म्हटले जाते. त्याचाच परिणाम म्हणजे आर्थिक वि ामता कमी होण्यास मदत मिळते असे परंपरावादी व नव परंपरावादी अर्थशास्त्रज्ञाचे म्हणणे आहे. त्यानुसार जागतिक व्यापारामुळे भारतातील दारिद्र्या थोडे कमी झालेले दिसून येत नाही कारण जागतिक व्यापारात जो देश औद्योगीक वस्तूचे उत्पादन आणतो त्या देशाला व्यापार अटी अनुकूल होऊन अधिक लाभ प्राप्त होतो व रा ट्रीय उत्पनात वाढ होते. मात्र भारतासारख्या कृ ाी प्रधान व

INTERN ATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.659/13(N)
www.vmsindia.org

उत्पादनात अधिक श्रमाचा वापर करणाऱ्या वस्तूबाबत जागतिक व्यापारात नेहमी प्रतिकूलता दिसून येते व लाभाऐवजी ाोधनशे ाात नेहमी तुट निर्माण होते. असाच स्वातंत्र्य काळापासून भारताच्या व्यापारशे ा मधिल एक दोन व र्ा वागळता नेहमी त्रुटीचाच राहिलेला आहे. त्यामुळे जर कधी लाभ झालाच तर तो केवळ जागतिक व्यापाराशी संबंधित उद्योगातील व्यापारी व कर्मचाऱ्याला होतो न की दारिद्र्याातील व्यक्तीला त्यामुळे दारिद्र्या कमी होणे तर दूरच पण वि ामतेत आधिक भर पडते. वास्तव आर्थिक विकासाचा दृ टीकोन समोर ठेवून योग्य पाऊल उचलले तर दारिद्र्या आणि वि ामता यावर मात करणे ाक्य आहे. त्यासाठी एखाद्या देशाचा जसजसा आर्थिक विकास होत जातो तसेच त्या देशातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी—कमी होत जाते. त्यासाठी हा विकास सर्वसमावेशक हवा. या विकासात विदेशी व्यापाराची भूमिका अत्यंत महत्वाची मानली जाते. त्यासाठी आवश्यक अट म्हणून त्या देशाचा विदेशी व्यापार अनुकूल असायला हवा कारण विदेशी व्यापाराचा आर्थिक विकासाशी आणि कल्याणाशी तसेच दारिद्र्याशी अगदी निकटचा संबंध आहे. अनुकूल विदेशी व्यापारामुळे देशाचा विकास होतो. उत्पादन, अपभोग यात वाढ होते. आयात—निर्यात वस्तूच्या मागणी पुरवठ्याात वाढ होऊन देशाचे वास्तविक उत्पन्न वाढते. कधी—कधी विदेश व्यापार अटीमध्ये प्रतिकूल बदल होऊन आपोआप कमी करता येते या संदर्भात प्रो. जगदीश भगवती यांचे मत मात्र भिन्न आहे. त्यांच्या मते व्यापार अटीत झालेल्या प्रतिकूल बदलामुळे कधी—कधी प्रत्यक्षात विकासपूर्व स्थिती पेक्षाही खालच्या स्थितीवर येऊ ाकते म्हणजेच विकासाचे फायदे पूर्णपणे नाहीसे होऊन त्या एवजी कल्याणाची पूर्वीपेक्षाही वाईट स्थिती होऊ ाकते. प्रो. भगवती यालाच दारिद्र्याकारी विकास असे म्हणतात.

आज जागतिक व्यापार आनिवार्य झाला आहे. त्यापासून लाभ मिळवून देश समृध्द व विकसित होतात. आणि देशातील दारिद्र्या व वि ामता कमी करतात पण त्यासाठी गरज आहे त्या दुर्दम्य इच्छाशक्तीची, विदेश व्यापाराचे धोरण योग्य राबविण्याची, त्याव्दारे व्यापारात अनुकूलता ठेवून वाढ करण्याची, व्यापारावर योग्य नियंत्रण ठेवण्याची, चालू खाते व भांडवली खाते तसेच मौद्रिक व राजको ाीय धोरणात समन्वय साधण्याची त्यांच्या योग्य अमलबजावणी व कार्यक्षमतेची तेव्हाच व्यापारात लाभ होऊन देशसमृध्द व संपन्न होईल आणि दारिद्र्या व वि ामता न ट होईल अन्यथा देश दारिद्र्या व वि ामतेत सतत भरडला जाईल आणि केवळ कर्जाचे डोंगर उभे राहतील. आणि जी स्थिती 1929 च्या जागतिक महामंदीनंतर तसेच 1991 मध्ये भारतात आली होती. तशीच पुन्हा येण्याची चिन्हे सध्या भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोर आहेत यात दुमत होण्याचे कारण नाही. कारण आज भारतीय अर्थव्यवस्था कोणत्या आर्थिक अरि टातून जात आहे याची कल्पना आपल्याला आहेच.

जागतिक व्यापार आणि दारिद्र्याातील ोतकरी :

I J R S S I S, Vol. V, January 2017: 216-221 ISSN 2347 – 8268

INTERN ATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.659/13(N)
www.vmsindia.org

भारतात मागील 15 व ात 2.5 लाखापेक्षा अधिक ोतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. त्याचे प्रमुख कारण कर्जबाजारीपणा हेच आहे. कर्जबाजारी होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे ोतकऱ्यांचा उपभोग खर्च हा उत्पन्नापेक्षा अधिक आहे. थोडक्यात आपल्या आवश्यक गरजा पूर्ण करण्यासाठीच ोतकरी मुख्यतः कर्ज काढतात. जागतिकीकरणामुळे ोतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होईल असे वाटत होते पण तसे झाले नाही. ोतकऱ्यांना ोती पासून प्राप्त होणारे उत्पन्न आणि ोतीसाठी करावा लागणारा खर्च यात मोठी तफावत आहे. ही तफावत भरून काढण्यासाठी मोठ्याा संख्येने ोतकरी कर्ज काढतात आणि कर्जबाजारी बनतात. त्यामुळे दारिद्र्या हे त्यांच्या पाचवीलाच पुजलेले आहे असे म्हणतात ते खरे आहे. जागतिकीकरणात ोतीच्या उत्पादनाला भाव वाढून मिळण्याची अपेक्षा धुसर आहे. मात्र ोतीसाठी उत्पादनाला भाव वाढून मिळण्याची अपेक्षा धुसर आहे. मात्र ोतीसाठी लागणारे आदाने जसे बी–बियाणे, खते, औजारे, औ ाधी यांचे भाव मात्र सतत वाढत गेले म्हणून ोतकरी दारिद्र्यालात ढकलला गेला. या संदर्भात एन.एस.एस.ओ. ने केलेल्या सर्वेक्षनानुसार भारतीय ोतकऱ्यांचे वा िक उत्पन्न दरडोई 25,380 रू. आहे. यामध्ये ोती, पशुपालन, मजुरी, बिगरशेती उत्पन्नाचा समावेश होतो. मात्र केवळ ोतीपासूनचे उत्पन्न रू. 11628 (45 प्रतिशत) इतकेच आहे व मजुरीपासून (39 प्रतिशत) उत्पन्न मिळते तर पशुधनापासून (16 प्रतिशत) उत्पन्न ोतकऱ्यांला मिळते. म्हणून ोतीपासूनचे उत्पन्न – ोतीचा खर्च = निव्वळ उत्पन्न (11628 – 8791 = 2837) येथे 2837 रू. मध्ये ोतकऱ्यांच्या सर्व गरजा कशा पूर्ण होतील हीच बाब चिंतनाचा वि ाय आहे. म्हणुन भारतीय ोतकरी कर्जाच्या विळख्यात अडकतो. अल्प उत्पन्न, कर्जाचे हप्ते व व्याज यात अडकून तो दारिद्र्याच्या खाईत ढकलला जातो.

भारतात अल्प व सिमांत ोतकऱ्यांचे प्रमाण 60 प्रतिशत आहे. तर मध्यम ोतकऱ्यांचे प्रमाण 30 प्रतिशत आहे व मोठ्याा ोतकऱ्यांचे प्रमाण 10 प्रतिशत आहे. यावरून अल्प व सीमांत ोतकरी आधि संख्येने दारिद्र्यात जगतात असे आढळून येते. त्यातच बहुरा ट्रीय निगमाच्या धोरणामुळे अनेक ोतकरी भूमिहीन होत आहेत. आजही ग्रामीण भागात 27 प्रतिशत लोक दारिद्र्या रे ोखाली जीवन जगत आहेत. आणि जागतिकीकरणाच्या काळातच ग्रामीण कुटुंबाची कर्जे वाढली आहेत. सन 1991 मध्ये ग्रामीण कर्जाचे प्रमाण 22211 कोटी होते ते वाढून 2007 मध्ये 1,11,448 कोटीवर पोहोचले. ही वाढ पाचशे काटीपेक्षाही अधिक होती. महारा ट्रात विदर्भातील ोतकऱ्यांनी कर्जबाजारीपनामुळेच सर्वाधिक आत्महत्या केलेल्या आहेत.

भारतात ाहरी व ग्रामीण दारिद्र्याची काही कारण म्हणजे आतिरिक्त लोकसंख्या, बेरोजगारी, प्रादेशिक असमतोल, ोतीची अल्पउत्पादकता, रोजगार पूरक व्यवसायाचा अभाव,

INTERN ATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.659/13(N)
www.vmsindia.org

ोतीच्या लागवडीचा अधिक खर्च कमकुवत मौद्रिक व ाासकीय धोरण, देशाचा विकास दर कमी व अस्थिर असणे, नियोजनातील त्रुटी, प्रशासकीय अकार्यक्षमता, महागाईची घसरण विशि ट ठिकाणी उद्योगांचे केंद्रीकरण, चुकीचे ाासकीय धोरण, ाासनाचा कमी उत्पादक खर्च, भ्र टाचार इ. भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात 80 प्रतिशत दारिद्र्या होते. आज सरकारी आकडेवारीनुसार 25 प्रतिशत आहे. सन 1973 ला भारतात 54.90 प्रतिशत लोक दारिद्र्या रे ोखाली होते. पैकी ग्रामीण भागात 56. 40 प्रतिशत तर ाहरी भागात 49 प्रतिशत होते.

विविध राज्यातील दारिद्र्याचे प्रमाण रू

सन 2000 मध्ये भारतातील एकूण लोकसंख्येपैकी 26.10 प्रतिशत लोकसंख्या दारिद्र्यारे ोखाली होती. त्यातही राज्यनिहाय हे आकडे अधिक गंभीर असल्याचे दिसून येतात. सर्वाधिक दारिद्र्याचे प्रमाण असलेले राज्य ओरिसा – 47.10 प्रतिशत, सर्वात कमी दारिद्र्याचे प्रमाण असलेले राज्य जम्मू काश्मीर – 3.50 प्रतिशत होय. तर बिहार 42.60 प्रतिशत, मध्यप्रदेश 37.40 प्रतिशत, सिक्कीम 36.40 प्रतिशत, आसाम 36.10 प्रतिशत, त्रिपुरा 34.40 प्रतिशत, मेघालय 33.90 प्रतिशत, अरूणाचल प्रदेश 33.50 प्रतिशत, नागालॅंड 32.70 प्रतिशत, उत्तरप्रदेश 31.20 प्रतिशत, मणिपूर 28.50 प्रतिशतख् पश्चिम बंगाल 27 प्रतिशत, महारा ट्र 25 प्रतिशत. ही राज्य अधिक दारिद्र्याचे प्रमाण असलेली आहेत. तर कमी दारिद्र्याचे प्रमाण असलेली राज्य तामिलनाडू 21.10 प्रतिशत, कर्नाटक 20 प्रतिशत, मिझोराम 19.50 प्रतिशत, दादर नगर हवेली 17.10 प्रतिशत, लक्षव्दीप 15.60 प्रतिशत, गुजरात 14.10 प्रतिशत, केरळ 12.70 प्रतिशत, गोवा व दीव दमण 4.4 प्रतिशत, चंदीगड 5.7 प्रतिशत, पंजाब 6.20 प्रतिशत, हरियाण 8.70 प्रतिशत आहे.

दारिद्र्याचे दु परिणाम रू

दारिद्र्याचे सखोल अध्ययन केले असता दारिद्र्यातील व्यक्ती

व रा ट्रासमोरील गंभीर बाब असल्याचे स्प ट होते. या दारिद्र्याचे असह्या परिणाम दारिद्र्यातील व्यक्ती बरोबरच रा ट्रालाही भोगावे लागतात. दारिद्र्यामुळे व्यक्ती व्यक्ती विकास मंदावतो त्याचा रा ट्रीय विकासावरही दु परिणाम दिसून येतो. कारण कुशल श्रमिक निर्माण करून उत्पादनात वाढ करण्यात अनंत अडचणी येतात. त्यामुळे उत्पन्न, उत्पादन, उपभोग, गुंतवणूक, बचत यावर त्याचे परिणाम होतात. दारिद्र्यातील व्यक्तीच्या आरोग्य, आरोग्याचया सोयी सुविधाबाबत तर ही परिस्थिती अधिकच गंभीर बनते. दारिद्र्यातील कुटुंबाची समाजात नेहमीच कुचंबणा होत असते. म्हणजे हा दारिद्र्याचा सामाजिक परिणाम होय. देशात दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त असेल तर सरकारचा खर्च अधिक वाढतो. त्यामध्ये अनुत्पादक खर्च आधिक असतो. त्यामुळे उत्पादक खर्च कमी होतो. त्याचा विकासावर विपरीत परिणाम होतो. दारिद्र्यातील कुटुंबाची जननक्षमता अधिक असते त्यामुळे जन्मदर अधिक राहून लोकसंख्येचा आकार वाढतो. त्यामुळे संसाधनावर अधिक तान पडतो तसेच अनेक

INTERN ATIONAL JOURNAL OF RESEARCHES IN SOCIAL SCIENCES AND INFORMATION STUDIES
© VISHWASHANTI MULTIPURPOSE SOCIETY (Global Peace Multipurpose Society) R. No.659/13(N)
www.vmsindia.org

सामाजिक समस्या उद्‌भवतात. त्याम बालमजुरी, बालगुन्हेगारी, नक्षलवाद, आंतकवाद, व्यसनाधीनता, मातामृत्यु, बालमृत्यू, अन्न, वस्त्र, निवारा, पायाभूत सोयी सुविधा, आरोग्याच्या समस्या, देह व्यापार, भूकबळी यासारखे देशासमोर नवनवीन प्रश्न उभे राहतात. त्यामधून देशाला बाहेर येणे कठीण होऊन बसते.

प्राधान्याने पाचव्या पंचवार्षिक योजनेपासून आम्ही दारिद्र्या व वि ामता निर्मूलन करण्याचे उद्दि ट ठेवले पणा अजूनही आम्ही त्यात अपेक्षित यश मिळवू ाकलो नाही ही दुर्दैवी बाब आहे.

सारांश :

आज आपण भारताकडे 2020 मध्ये महासत्ता होणार या दृ टीने पाहत आहोत. तेव्हा मुक्त अर्थव्यवस्था आणि जागतीक व्यापार यामध्ये आपण नेमके कुठे आहोत याचेही आत्मपरीक्षण करणे गरजेचे आहे. तेव्हा महासत्तेचे स्वप्न पाहत असतातना देशत 21 प्रतिशत दारिद्र, वि ामता, पायाभूत सोयीसुविधांचा अभाव, ाहराच्या तुलनेत ग्रामीण भागाचा मागासलेपणा, विजेचा तुटवडा, पिण्याच्या पाण्याची भी ाणता, अतिरिक्त लोकसंख्या, प्रचंड बेरोजगारी, भूकबळी, कुपो ाण, महागाई, रूप्याची प्रचंड घसरण, प्रचंड भ्र टाचार, सामाजिक अशांतता, ोतकऱ्यांच्या प्रचंड आत्महत्या, स्त्रियांवरील अत्याचार, विदेशी कंपन्या, उद्योग व मॉलचे आक्रमण या सर्वांच्या बाबतीत विचार करता दारिद्र्याला आपण कसे सामोरे जाणार या सर्व समस्येला आपण केंव्हा गांभीर्याने तोंड देणार आहोत हा कळीचा व चिंतनाचा वि ाय आहे. त्यातच वि ामता, विदेशी मुद्रेचा तुटवडा, कर्जाचा डोंगर व राजकीय अस्थिरता या सर्व समस्येवर जेंव्हा आण पुर्णक्षमतेने विजय मिळवू तेव्हाच आपण महासत्तेला गवसणी घालू ाकतो आणि विकसित रा ट्रांच्या पंक्तीत जाऊन बसून ाकतो. कारण या सर्व

समस्येच्याा विळख्यात दारिद्र्या हा सुध्दा महत्वाचा प्रश्न भारतासमोर आहे हे विसरता कामा नये. दिनांक 27.0802913 ला रूपया घसरून 68.80 वर पोहोचला हे आपले अपयशच आहे. तेंव्हा भारताला अशा अनेक आघड्यांवर यशस्वी व्हायचे आहे आणि ते येणारा काळच ठरवेल हे समजून घेणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. झामरे जी.एन (2006) : आंतररा ट्रीय व्यापार व वित्त.
2. झामरे जी.एन (2010) : भारतीय अर्थव्यवस्था, पिंपळापुरे ॲण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर.
3. 'अर्थसंवाद', त्रैमासिक, एप्रिल–जून 2012 / खंड–36, अंक 1.
4. 'अर्थसंवाद', त्रैमासिक, आक्टोबर–डिसेंबर 2012 / खंड–36, अंक 3.
5. 'अर्थसंवाद', त्रैमासिक, एप्रिल–जून 2013 / खंड–37, अंक 1.
6. साठे मधुसुदन (2008) : व्यापार आणि व्यापार संघटना, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.

,,,,,,